

Μετανάστευση, δικαιώματα και λογοτεχνία:
Ο άλλος με αφορμή το παιδικό βιβλίο
Ο Ναβίντ δεν ήρθε για διακοπές (2007)

Χαράλαμπος Μπαλτάς

1. Εισαγωγή

Η παιδική λογοτεχνία κατέχει περισπούδαστη σχέση σ' αυτόν τον χώρο που αποκαλούμε πολιτισμό, λογοτεχνία, παιδικό βιβλίο, συναντήσεις με συγγραφείς και εικονογράφους, κριτική βιβλίου, βιβλιοπαρουσιάσεις, συνεντεύξεις ή παραγωγή εργαστηριακού γραπτού λόγου με (ή χωρίς) λογοτεχνικές αξιώσεις. Η επιστημολογική της συγκρότηση είναι αυτό που αποκαλούμε *τέχνη* και η αναφορά της είναι τα βιβλία, αυτά που προορίζονται για παιδιά.¹ Η παιδαγωγική μεταβίβαση αυτής της *τέχνης* είναι η διδακτική της και είναι κι αυτή ένα ισότιμο κομμάτι της επιστημολογικής συγκρότησής της. Το βιβλίο του Πάνου Χριστοδούλου, *Ο Ναβίντ δεν ήρθε για διακοπές* (Κέδρος 2007), σε εικονογράφηση της Άννας – Μαρίας Παπαδημητρίου, είναι ένα παράδειγμα ενός βιβλίου για την εκπαιδευτική πράξη το οποίο συνδυάζει ζητήματα τα οποία άπτονται της πολιτικής μέσα στο σχολείο, της ιδιότητας του πολίτη και των δυτικών νατιλήψεων για την ζωή, τον ξένο και το διαφορετικό.

2. Ο άλλος στη λογοτεχνία

Ο άλλος [other] εμπίπτει σ' αυτό που αποκαλούμε ετερότητα. Το ζήτημα της ταυτότητας και της ετερότητας εσωτερικές διαδικασίες στους κοινωνικούς σχηματισμούς, μεταβάσεις από τον πόλεμο στη ειρήνη, ιστορικές μνήμες και νεωτερικές, εισυγχρονιστικές ή εθνικιστικές, διαδικασίες παραγωγής υποκειμενικότητας. Η αφήγηση του εαυτού καθίσταται κομβική για την πρόσληψη οδυνηρών καταστάσεων και την διαπολιτισμική ένταξη σε χώρες υποδοχής. Στις ιστορικές και πολιτικές μετασχηματιστικές διαδικασίες των κοινωνιών, ειδικότερα στις περιπτώσεις εισυγχρονισμού, τα υποκείμενα είναι αυτά που αναλαμβάνουν την διαχείριση των νοημάτων και των ερμηνειών. Τα υποκείμενα, το αποτέλεσμα αυτό μετατροπής της εγκεφαλικότητας και της παιδικής ηλικίας σε υποκειμενικότητα, διασχίζονται από την γλώσσα, διαλέγονται, αναφέρονται σε πραγματικότητες εξωτερικές ως προς αυτά και δυνατότητες εσωτερικές ως προς αυτά και τέλος, μετασχηματίζουν τις σχέσεις υποκειμένου/ αντικειμένου. Η σχέση υποκειμένου/ αντικειμένου είναι η πραγματικότητα. Τα υποκείμενα, χωρίς να είναι *a priori* υποκείμενα, παρά μόνο για λόγους συνταγματικούς, λόγους απόδοσης ευθύνης ή ανθρωπίνων δικαιωμάτων, γίνονται *δυναμικά* υποκείμενα, έχουν παιδική ηλικία, πασχίζουν να υπερβούν την έλλειψή τους και συσχετίζονται με «λόγους» που τα αφηγούνται. Είναι αυτά τα υποκείμενα που κινούνται μεταξύ του αιτήματος για μια δική

¹ Άντα Κατσίκη – Γκίβαλου (2008), «Λογοτεχνική Ανάγνωση και Σχολείο», στο Δημήτρης Πολίτης (επιμέλεια), *Λογοτεχνικό βιβλίο και Σχολείο*, Παπαδόπουλος: Αθήνα, σελ. 13 – 22.

τους ζωή,² μια παραλλαγή του αιτήματος της Virginia Woolf για ένα δικό τους δωμάτιο, αίτημα που επηρέασε το φεμινιστικό κίνημα της γυναικείας γραφής και μιας σύγχρονης ανεσιτότητας, ενός κόσμου χωρίς σπίτι.³

Παραλλαγές της αυτοαντίληψης των υποκειμένων είναι το εγώ, το πρόσωπο, το άτομο, ο εαυτός, ο άλλος, η ταυτότητα και η ετερότητα, χωρίς αυτές οι έννοιες να είναι σημασιολογικά ισοδύναμες και αντιμεταθετές. Στην βάση αυτών των εννοιών οργανώθηκαν και οργανώνονται συλλογικές αναπαραστάσεις, επιστημολογικές διαμάχες, εμπόλεμες καταστάσεις, ανθρώπινα δικαιώματα, πολιτικές φιλίας και έχθρας, η παράδοση και η νεωτερικότητα στις δυτικές κοινωνίες. Όλες αυτές οι αναπαραστάσεις είναι το πολλαπλό της κάθε ενικότητας, η ενδεχόμενη κοινότητα του ανήκειν, η κοινότητα που έρχεται, η ομαδική ένταξη του εαυτού. Η συνθήκη παραγωγής νοημάτων, η δημόσια ζωή του νου, η αποβλεπτικότητα της συνείδησης στα πράγματα και η διαρκής σχέση του υποκειμένου με τον κόσμο που προηγείται, τον βιόκοσμο, τον κάθε φορά δυνητικό/πραγματικό κόσμο, το σώμα και τα πράγματα εντάσσεται μεθοδολογικά σ' αυτό που αποκαλούμε «φαινομενολογία του εαυτού».⁴

Ένα άλλο ζήτημα είναι αυτό της σχέσης του επιστημολογικού εγώ που γνωρίζει τον κόσμο με την γραφή. Ξέρουμε πως μέσα στην κρίση της νεωτερικότητας και του διαφωτισμού το μέλλον της μπορεί να είναι ένας λειτουργικός, συναισθηματικός, τεχνολογικός ή ένας οργανικός αναλφραβητισμός. Το να συμμετέχει ένα παιδί στην δημοσιότητα ενός βιβλίου είναι μια πράξη αναστοχαστικότητας για το μέλλον και το νόημα της γραφής, είναι μια πράξη εξωτερικότητας, αναφοράς σε κάτι έξω απ' αυτό, έτσι ώστε να γυρεύει να βρει σχέσεις του μέσα/ έξω. Δεν ξέρουμε όμως ούτε αν θα συνεχίσει κάτι τέτοιο, ούτε αν θα αφηγείται τον εαυτό του μέσα στα συμφραζόμενα της ιστορίας, της πολιτικής και των διαπροσωπικών σχέσεων. Η αφήγηση του εαυτού είναι μια κατασιευή⁵ της βιογραφίας του. Επίσης είναι κάτι που διαφεύγει της συνείδησής του, όπως έγινε με τον Οιδίποδα, ο οποίος θεωρείται η μητέρα όλων των ιστοριών. Η αφήγηση του εαυτού θέτει μια σειρά από ζητήματα, όπως για παράδειγμα αυτό της γλώσσας, των χαρακτηριστικών της ως μητρική ή ξένη, έμφυλη ή ταξική και το ζήτημα της ανάγνωσης καθώς μέσα από την ανάγνωση έχουμε τις μετασχηματιστικές διαδικασίες του εαυτού και

² Ulrich Beck, Ulf Erdmann Ziegler (2000), *Μια ζωή δική μας*, μετάφραση Λένα Σακαλή, Αθήνα: Νήσος, σελ. 9 – 17.

³ Paolo Virno, *Γραμματική του πλήθους* (2007), *Για μια ανάλυση των σύγχρονων μορφών ζωής*, μετ. Βασίλης Πασσάς, Αθήνα: Αλεξάνδρεια - Οδυσσέας, σελ. 21 – 29.

⁴ Robert Sololowski (2003), *Εισαγωγή στη φαινομενολογία*, μετ. Παύλος Κόντος, Πάτρα: Εκδόσεις Πανεπιστημίου Πατρών, σελ. 115-133. Δες επίσης Hans-Georg Gadamer, Alfons Grieder (2006), «Σχετικά με την φαινομενολογία», μετ. Χαράλαμπος Μπαλτάς, περ. *Στίγμα*, τ. 19, σελ. 86-91. Χαράλαμπος Μπαλτάς, (2006) «Για μια φαινομενολογία του πολιτικού», περ. *Στίγμα*, τ. 19, Αθήνα, σελ. 80-85.

⁵ Για την έννοια της «αφήγησης» του εαυτού δες Jerome Bruner (2004), *Δημιουργώντας ιστορίες, Νόμος, Λογοτεχνία, Ζωή*, επιστημονική επιμέλεια Γιάννης Κουγιουμουτζάκης, Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα, σελ. 111 – 162.

του άλλου. Στην προοπτική του το ζήτημα είναι όταν θα γίνει η μετάβαση από την παιδική ηλικία στην υποκειμενικότητα, πως το παιδί/ ενήλικας θα διαπραγματευτεί τις σχέσεις πραγματικού/ γραπτού και πως θα αντιμετωπίσει τις σχέσεις εξουσίας/ αντίστασης. Η υποκειμενικοποίηση ήταν ανέκαθεν ιδιον της τέχνης, η τέχνη παρήγαγε υποκείμενα και τα νεωτερικά υποκείμενα συσχετιζόνταν με την τέχνη. Με αυτή την έννοια μια διευρυμένη «αφήγηση ζωής» μπορεί να είναι όχι μόνο το κείμενο αλλά και η εικόνα, όπως την ξέρουμε από την ζωγραφική και το art therapy. Στο παρελθόν οι βιογραφίες αφορούσαν σημαίνουσες προσωπικότητες, πράγμα που έδειχνε και τα όρια του αριθμού των υποκειμενικότητων της νεωτερικότητας. Τώρα, στο μεταμοντέρνο παράδειγμα η αφήγηση μπορεί να είναι προφορική ιστορία του αφηγούμενου, ψυχαναλυτική διαδικασία ή φαινομενολογική χρονική συνείδηση, η οποία γίνεται ιστορική συνείδηση.⁶

Τα κείμενα είναι ένα γλωσσικό περιβάλλον του εαυτού. Όπως αναφέρεται από τις Sidonie Smith και Julia Watson τα κείμενα παράγουν την υποκειμενικότητα ή την μετασχηματίζουν. Αυτή εξάλλου είναι και η θεολογική παράδοση της ερμηνευτικής στην πρώιμη νεωτερικότητα. Η αφήγηση της ζωής καθιστά τα κείμενα ζωντανά νοήματα σε ανοιχτές διαδικασίες προσδιορισμών, από-ταυτοποίησης και ιστορικής συνείδησης. Χαρακτηριστικό είναι ένα απόσπασμα για την αυτοβιογραφική παρουσίαση του εαυτού: «Σε όλο το κείμενο προσπαθούμε να διευκρινίσουμε τις διακρίσεις ανάμεσα στη γραφή ζωής [life writing], την αφήγηση ζωής [life narrative] και την αυτοβιογραφία [autobiography]. Καταλαβαίνουμε την *γραφή ζωής* ως ένα γενικό όρο γραφής ποικίλων ειδών, που παίρνει την ζωή ως υποκείμενό της. Μια τέτοια γραφή μπορεί να είναι βιογραφική, μυθιστορηματική, ιστορική ή μια ρητή αυτό-αναφορά στον συγγραφέα. Καταλαβαίνουμε την *αφήγηση ζωής* ως ένα πιο στενό όρο που περιέχει αρκετά είδη αυτό-αναφορικής γραφής συμπεριλαμβανομένης της αυτοβιογραφίας. Αντίθετα, η *αυτοβιογραφία* είναι ένας όρος για μια συγκεκριμένη πρακτική αφήγησης της ζωής που αναδύθηκε στον Διαφωτισμό και έχει γίνει κανόνας στη Δύση. Ενώ η *αυτοβιογραφία* είναι η πιο διαδεδομένη κι αυτή που κατανοήθηκε ως πιο γενικός όρος για την αφήγηση της ζωής, είναι επίσης ένας όρος που έχει άγρια αμφισβητηθεί, ως επακόλουθο της μεταμοντέρνας και μετά-αποικιοκρατικής κριτικής του υποκειμένου του Διαφωτισμού.

Προνομιά ως καθοριστικό επίτευγμα ενός τρόπου αφήγησης ζωής η «αυτοβιογραφία» υμνεί το αυτόνομο άτομο και την γενικευμένη ιστορία ζωής. Οι θεωρητικοί της έχουν εγκαταστήσει την κύρια αφήγηση του «κυρίαρχου εαυτού» ως ένα θεσμό της λογοτεχνίας και της κουλτούρας, κι αναγνώρισαν στην πορεία του 20^{ου} αιώνα ένα κανόνα αναπαράστασης αφηγήσεων ζωής. Αλλά συγχρόνως ρητά με αυτή την κανονικοποίηση παρήχθη ο προσδιορισμός μιας μικρότερης αξίας σε αρκετά άλλα είδη αφηγήσεων ζωής και

⁶ Paul Ricoeur (1990), *Η αφηγηματική λειτουργία*, μετ. Βαγγέλης Αθανασόπουλος, Αθήνα: Καρδαμίτσα.

βεβαίως μια άρνηση να αναγνωριστούν ως «αληθινή» αυτοβιογραφία. Έτσι, ένας αυξανόμενος αριθμός μεταμοντέρνων και μετά-αποικιακών θεωρητικών διατείνονται ότι ο όρος *αυτοβιογραφία* είναι ανεπαρκής να περιγράψει το εκτεταμένο ιστορικό πεδίο και τα ποικίλα στιλ και πρακτικές αφηγήσεων ζωής και αφηγητών ζωής στη Δύση και οπουδήποτε αλλού στον κόσμο. Πράγματι, τονίζουν ότι η αυτοβιογραφία, έτσι όπως γιορτάστηκε από μια πρώιμη γενιά μελετητών όπως ο Georges Gustort και ο Karl Joachim Weintraub, σαν μια κύρια αφήγηση του πολιτισμού της Δύσης, ορίζεται *ενάντια* σε αρκετές συνυπάρχουσες μορφές αφηγήσεων ζωής.⁷ Τα ζητήματα που τίθενται αφορούν τον τρόπο ανάγνωσης και γραφής στην νεωτερικότητα. Ο υπό ενσωμάτωση *άλλος*, ο αποικιοκρατούμενος *άλλος*, ο έμφυλος *άλλος*, ο υποτελής *άλλος* είναι συγχρόνως ηθική, όπως στην περίπτωση του Levinas, η οποία επιτελείται με την πρόσληψη και τη δεξίωσή του αλλά και περιφρόνηση, όταν ο ψυχαναλυτικός *άλλος* μειοδοτείται χάριν της ανωτερότητας του ναρκισσιστικού εγώ. Το αίτημα για αναγνώριση [recognition] της ανάγκης και της επιθυμίας είναι αυτό που διακυβεύεται στις σχέσεις του κράτους με τον πρόσφυγα.⁸ Η αναγνώριση όμως τις περισσότερες φορές είναι μη – αναγνώριση. Η λογοτεχνία διαβάζεται ανάμεσα σ' αυτές τις δύο γραμμές.

3. Μια προσέγγιση του βιβλίου

Στόχος της προβληματικής που αναπτύσσεται εδώ είναι η συσχέτιση του παιδικού βιβλίου με τη κατασκευή της παιδικής ηλικίας και με τα δικαιώματα του παιδιού, η συσχέτιση των αφηγήσεων των παιδιών με τη παιδική δημοσιογραφία, η ανάδειξη της σχέσης της αισθητικής με την ηθική προτεραιότητα του *άλλου* [other] και η επιστημολογική σύγκρουση δύο παραδόσεων στην εκπαίδευση: της ερμηνευτικής όπου τον κυρίαρχο ρόλο τον παίζει ο συγγραφέας και οι κεντρικές ιδέες του έργου του και η αποδόμηση, όπου τον κυρίαρχο ρόλο τον έχει ο/ η αναγνώστης/ στρια και οι διαφυγές του κειμένου. Το βιβλίο του Πάνου Χριστοδούλου, *Ο Ναβίντ δεν ήρθε για διακοπές* (Κέδρος 2007), σε εικονογράφηση της Άννας – Μαρίας Παπαδημητρίου, μπορεί να προσεγγιστεί από διάφορες σιοπιές:

α) Με βάση τα δικαιώματα του παιδιού, με το άρθρο 2 κατά των διακρίσεων και το 22, το οποίο αναφέρεται στα παιδιά πρόσφυγες.⁹ Πρόκειται για δικαιώματα περισσότερο προστασίας παρά ελευθερίας τα οποία έρχονται σε αντίθεση με την παιδική ηλικία του δυτικού τρόπου ζωής, η οποία είναι στην

⁷ Sidonie Smith και Julia Watson(2001), *Reading Autobiography, A Guide For interpreting Life Narratives*, London: University of Minnesota Press, Minneapolis, σελ. 1-14.

⁸ Κώστας Δουζίνας (2007), «Ανθρώπινα δικαιώματα και αυτοκρατορία», περιοδικό *Στίγμα*, τ. 22, Ιανουάριος – Μάρτιος, Αθήνα, σελ. 48 – 53.

⁹ Για μια παράλληλη παραπομπή έργων της παιδικής λογοτεχνίας στα Δικαιώματα του Παιδιού δεξ Μυρσίνη Ζορμπά (επιμέλεια), (2010), *Παιδικά βιβλία: Βλέποντας τον κόσμο με διαφορετικά μάτια*, Δίκτυο για τα Δικαιώματα του Παιδιού: Αθήνα: Ανατολικός, σελ. 135 - 150. Για γενικότερες ιδέες και δραστηριότητες στη τάξη για το βιβλίο δεξ *ο.π.*, σελ. 19. Επίσης Χριστίνα Σκούρτη, «Ο Ναβίντ δεν ήρθε για διακοπές», *ο.π.*, σελ. 102.

εξεύρεση της ελευθερίας. Αυτή η παιδική ηλικία των δικαιωμάτων της ελευθερίας μπορεί ανιχνευτεί στο βιβλίο του Πάνου Χριστοδούλου στο πρόσωπο του Άλκη, του μαθητή της ε' τάξης, ο οποίος χρησιμοποιεί το άρθρο 12 του δικαιώματος της γνώμης, το άρθρο 13 του δικαιώματος για έκφραση, το άρθρο 14 του δικαιώματος για ελεύθερη σκέψη και θρησκεία, το άρθρο 15 του δικαιώματος για ομαδική συγκέντρωση, το άρθρο 17 του δικαιώματος για πληροφόρηση και το άρθρο 28 για μια (διαφορετική) εκπαίδευση. Κι αυτή θα μπορούσε να θεωρηθεί μια αποδομητική προσέγγιση του βιβλίου έναντι της ερμηνευτικής που εστιάζει μόνο στο πρόσωπο του Ναβίντ.

β) Με βάση τον οδηγό της Μαρίζας Ντεκάστρο, ο οποίος συνοδεύει από την πρώτη στιγμή την έκδοση του βιβλίου.¹⁰ Ο οδηγός προτείνει ασκήσεις για τον /την αναγνώστη/ στρία αντίστοιχες με τις εκθέσεις που αναπτύσσονται στο περιεχόμενο του βιβλίου και αναλύει όλο το λεξιλόγιο που συσχετίζεται με το παιδί πρόσφυγα (άσυλο, διαβατήριο, πόλεμος, δικτατορία, δικαιώματα, κκ). Στη βάση του οδηγού μπορούν να γίνουν δραματοποιήσεις, θεατρικά δρώμενα, παραστάσεις κλπ.

γ) Με βάση τη διαθεματικότητα καθώς το βιβλίο ξεπερνά την μονοθεματικότητα του προβλήματος της προσφυγιάς και αναφέρεται σε ζήτημα γενικότερα πολιτειότητας [citizenship], όπως είναι – μεταξύ άλλων – το φύλο [gender], η εθνική ιστορία, η διαπολιτισμική κουζίνα, η θρησκεία, η εκτός σχολείου μάθηση [homeschooling], τα συναισθήματα, οι ρατσισμός, η πολιτική (απεργία και πορεία), η ελληνική σημαία, ο επαγγελματικός προσανατολισμός και ο εκφοβισμός [bullying].

δ) Με βάση την δημοσιογραφική προσέγγιση με τη μορφή αναδυόμενου ή κατευθυνόμενου project. Μια τέτοια περίπτωση είναι η προσέγγιση η οποία υιοθετήθηκε στο σχολικό έντυπο «Οι φίλες των παιδιών»,¹¹ η οποία συνδυάζει την πολιτειότητα της επικαιρότητας (πρόσφυγες, μετανάστες) στα ΜΜΕ με τις συλλογικές δράσεις, το μάθημα της Κοινωνικής και Πολιτικής αγωγής, το ρεπορτάζ, την παραγωγή κειμένων, την διάκριση προσωπικής και κοινής γνώμης και την αντισταθμιστική στην κυρίαρχη δημοσιότητα.

Το βιβλίο του Πάνου Χριστοδούλου, *Ο Ναβίντ δεν ήρθε για διακοπές*, αποτέλεσε ένα συστηματικό αντικείμενο ενασχόλησης στο 35^ο Δημοτικό Σχολείο Αθηνών τρεις σχολικές χρονιές (2008 -2011). Η μεθοδολογία που χρησιμοποιήθηκε ήταν ο συνδυασμός της προσέγγισης των δικαιωμάτων του

¹⁰ Ο οδηγός βρίσκεται σε ηλεκτρονική μορφή στην ιστοσελίδα www.kedros.gr. Δες επίσης Μαρίζα Ντεκάστρο, «Ένα προσφυγόπουλο στη ζούγκλα του σχολείου», εφημερίδα *ΤΑ ΝΕΑ*, 24-25/5/2008, σελ. 13. Επίσης Αριάδνη Μοσχονά (2008), «Ένα ταξίδι γεμάτο κινδύνους σε μια ξένη χώρα, σε μια δεύτερη πατρίδα», περιοδικό *infoΠαιδεία*, τ. 11, Ιανουάριος – Φεβρουάριος, σελ. 11.

¹¹ Το 2^ο φύλλο είναι αναρτημένο στην ιστοσελίδα του Συνηγόρου του Παιδιού, www.0-18.gr. Δες επίσης Χαράλαμπος Μπαλτάς (2011), «Εγγραμματισμός, πολιτειότητα και δημόσια σφαίρα: το παράδειγμα του σχολικού εντύπου 'Οι φίλες των παιδιών' (2008 – 2011)», περιοδικό *Σύγχρονη Εκπαίδευση*, τ. 165, Ιούνιος – Αύγουστος, Αθήνα, σελ. 27 – 55.

παιδιού¹² και της παιδικής δημοσιογραφίας,¹³ με στόχο τα κείμενα των παιδιών να δημοσιευτούν και να αποτελέσουν δημιουργικές αναγνώσεις του βιβλίου. Το βιβλίο χρησιμοποιήθηκε στο πλαίσιο του μαθήματος της Κοινωνικής και Πολιτικής αγωγής, καθώς η πολιτειότητα, η ιδιότητα του πολίτη, η προσφυγιά, ο ρατσισμός και η μετανάστευση αποτελούν οικείες και αναστοχαστικές εμπειρίες των παιδιών του ιστορικού κέντρου της Αθήνας.

Η ανάγνωσή του αποτέλεσε αφορμή για την επίσκεψη στο Διαπολιτισμικό Κέντρο Προώθησης και Ένταξης Προσφύγων «Πυξίδα» του Ελληνικού Συμβουλίου για τους Πρόσφυγες, τη γραφή δημοσιογραφικών κειμένων, την αναγνώριση παιδιών μέσα στη τάξη αυτών που ονομάζονται πρόσφυγες¹⁴ και για τη συμμετοχή στον διαγωνισμό δημιουργικής γραφής από τις εκδόσεις «Κέδρος»(2009).¹⁵ Επίσης η δημοσιογραφική προσέγγιση έδωσε αφορμή για την συνάντηση με τον συγγραφέα η οποία αποτέλεσε ένα σταθερό ραντεβού στη βιβλιοθήκη όλα αυτά τα χρόνια έκδοσης του σχολικού εντύπου «Οι φίλιες των παιδιών» (2008 – 2011). Οι συνεντεύξεις του συγγραφέα σε άλλα έντυπα χρησιμοποιήθηκαν περισσότερο για την ερμηνευτική προσέγγιση του βιβλίου: για τα προβλήματα των προσφύγων, το πρόβλημα του ασύλου στην Ελλάδα και την κεντρική ιδέα του βιβλίου με την μορφή της εξέλιξης της ιστορίας. Ενώ οι συναντήσεις μαζί του και η παραγωγή κειμένων από τα παιδιά ήταν κοντύτερα σ' αυτό που ονομάζουμε αποδομητική προσέγγιση: χρήση της

¹² Για μια παράλληλη παραπομπή του βιβλίου στα Δικαιώματα του Παιδιού δες Μυρσίνη Ζορμπά (επιμέλεια), (2010), *Παιδικά βιβλία: Βλέποντας τον κόσμο με διαφορετικά μάτια*, Δίκτυο για τα Δικαιώματα του Παιδιού, Αθήνα: Ανατολικός. Για γενικότερες ιδέες και δραστηριότητες στη τάξη δες *ο.π.*, σελ. 19.

¹³ Πρόκειται για το σχολικό έντυπο «Οι φίλιες των Παιδιών» (2008 - 2012). Ο τόπος δημιουργίας του εντύπου είναι το 35^ο Ολοήμερο Δημοτικό Σχολείο Αθηνών (Κωλέττη 34, Εξάρχεια). Το σχολικό έντυπο «Οι φίλιες των παιδιών» έχει κάνει τέσσερις εκδόσεις κι έχει πάρει δύο βραβεία και μια διάκριση. Τα βραβεία είναι από το Ίδρυμα Προαγωγής της Δημοσιογραφίας Αθανασίου Μπότση (2010) κι από τη Γυναικεία Λογοτεχνική Συντροφιά (2010). Το 2^ο τεύχος – κι αυτή είναι η διάκριση – είναι αναρτημένο στην ιστοσελίδα του Συνηγόρου του Παιδιού[www.0-18.gr]. Επίσης το διάστημα 18/10 – 30/10/2012 εκτέθηκε στη Πνευματικό Κέντρο του Δήμου Αθηναίων. Για περισσότερα δες Χαράλαμπος Μπαλτάς (2011), «Εγγραμματισμός, πολιτειότητα και δημόσια σφαίρα: το παράδειγμα του σχολικού εντύπου «Οι φίλιες των παιδιών» (2008 – 2011)», περιοδικό *Σύγχρονη Εκπαίδευση*, τ. 165, Ιούνιος –Αύγουστος, σελ. 27 -55.

¹⁴ Τα χαρακτηριστικά αυτής της υποκειμενικότητας των παιδιών είναι η νομαδικότητα, η οποία βρίσκεται σε συγκρουσιακή σχέση με την ιδιότητα του πολίτη. Για περισσότερα δες Rosi Braidotti (2004), «Η Ευρώπη δεν μας κάνει να ονειρευόμαστε», μετάφραση Μαριλέν Λογοθέτη, Π. Καλαμαράς, περιοδικό *Αυτονομία*, τ. 19, σελ. 62 – 68. Τζόρτζιο Αγκάμπεν (2009), «Εμείς οι πρόσφυγες», μετ. Άκης Γαβριηλίδης, περιοδικό *Πανοπτικόν*, τ. 11, σελ. 6 – 16.

¹⁵ Στον διαγωνισμό δημιουργικής γραφής των εκδόσεων «Κέδρος» το πρώτο βραβείο δόθηκε στην μαθήτριά του 35^{ου} δημοτικού σχολείου Κωνσταντίνα Μητσάκη με το κείμενό της «Μια βαλίτσα γεμάτη όνειρα». Για ένα άλλο παράδειγμα συλλογής κειμένων δες Παύλος Χαραμής (επιμέλεια), (2004), *Μαθητική δημιουργία για του πρόσφυγες, Πανελλήνιοι μαθητικοί διαγωνισμοί χρονολογήματος, αρθρογραφίας, έκθεσης, ζωγραφικής και αφίσας (1994 – 2001)*, Υπατη Αρμοστεία του ΟΗΕ για τους πρόσφυγες, Αθήνα: Γ.Γ.Ν.Γ.

μητρικής γλώσσας, έμφυλη γραφή, τα παιδιά συγγραφείς κι όχι μόνο καταναλωτές αναγνώστες, δικαιώματα ελευθερίας των παιδιών της δύσης σε αντιπαράθεση με τα δικαιώματα προστασίας των «ξένων» παιδιών.

Η μεθοδολογία έκδοσης του σχολικού εντύπου «Φιλίες των παιδιών» έχει στοιχεία κατασκευής, συμμετοχικής παρατήρησης, συλλογικής δράσης, συναντήσεων με στόχο τη δημιουργία του πνεύματος της κοινότητας και δημοσιογραφικού λόγου. Οι συναντήσεις για την έκδοση ενός εντύπου δεν είναι διαφορετικές από τον τρόπο εργασίας των προγραμμάτων Αγωγής Υγείας, Περιβαλλοντικής εκπαίδευσης ή Πολιτισμού. Κοινωνικά συμβόλαια, όρια, επίλυση συγκρούσεων, σχέση μέσου και σκοπού, διαχείριση συναισθημάτων, απώλεια, δυναμική ομάδων, μετάβαση από το δημοτικό στο γυμνάσιο, επικοινωνία, διαπροσωπικές σχέσεις, να μερικά από τα κοινά αυτά θέματα με άλλα projects που κάνουμε στα σχολεία μας. Η προσέγγιση του σχολικού εντύπου συσχετίζει το παρόν της τάξης του σχολείου με τον αναστοχασμό για τα σχόλια και τις ειδήσεις των ΜΜΕ, αναπαράγει την ματιά της *προοπτικής* για το πώς φαίνονται οι άνθρωποι μέσα από τις σελίδες του τύπου ή της τηλεόρασης και οργανώνει την αντίστροφη προοπτική, την προοπτική των υποτελών και των καταπιεσμένων. Οι συλλογικές δράσεις που πραγματοποιήθηκαν, αλλά και συνεχίζουν να πραγματοποιούνται, μέσα από τις μετακινήσεις των παιδιών σε άλλους χώρους γύρω από το 35^ο Δημοτικό Σχολείο – όπως για παράδειγμα το Ελληνικό Συμβούλιο για τους Πρόσφυγες -αποτελούν μέρος μιας ευρύτερης παιδαγωγικής αντίληψης αποσχολοποίησης [deschooling].¹⁶ Οι δράσεις αυτές στοχεύουν στην συγγραφή κειμένων από τα παιδιά, κείμενα τα οποία αποτελούν το δημοσιογραφικό υλικό στο σχολικό έντυπο που γράφουν. Στη πράξη, το ζήτημα είναι πώς μπορούμε να έχουμε μικρούς εθνογράφους της επικοινωνίας,¹⁷ οι οποίοι θα είναι ικανοί να βιώνουν τον εαυτό τους ως παραγωγό ιστοριών, αφηγήσεων, μεταφράσεων και διαμεσολαβητών ανάμεσα στις κουλτούρες. Με το σχολικό έντυπο «Οι φίλιες των παιδιών» αυτή είναι η αξίωση: μικρά αφηγηματικά κείμενα που να αποβλέπουν στη συγκρότηση μέσα/ έξω των δημόσιων νοημάτων.

4. Στάδια υλοποίησης της προσέγγισης για το παιδί – πρόσφυγα στο 35^ο Δημοτικό σχολείο Αθηνών

Οι συναντήσεις για το βιβλίο του Πάνου Χριστοδούλου, συναντήσεις που συγχρόνως απέβλεπαν και στην μεθόδευση για την έκδοση του σχολικού εντύπου, γίνονταν στο πλαίσιο του μαθήματος της Κοινωνικής και Πολιτικής

¹⁶ Χαράλαμπος Μπαλτάς (2010), «Η λογική των δικτύων στην εκπαίδευση: Πολιτειότητα, δημόσια σφαίρα, καθημερινότητα και μετασχηματισμός του καθημερινού», περιοδικό *Σύγχρονη Εκπαίδευση*, τ. 162, Ιούνιος – Σεπτέμβριος, σελ. 21 – 37.

¹⁷ Για τέτοια ζητήματα δες Ann Egan – Robertson, «Πρέπει να κάνουμε τις ερωτήσεις μας και να λέμε τις ιστορίες μας: Εθνογραφία και κατασκευή της ατομικότητας», στο Ann Egan – Robertson και David Bloome (επιμέλεια), (2001), *Γλώσσα και πολιτισμός: Οι μαθητές/ τρεις ως ερευνητές/ τρεις*, μετάφραση Μαντώ Κάραλη, Αθήνα: Μεταίχμιο, σελ. 359 – 390.

αγωγής στις τάξεις ε' και στ' δημοτικού την περίοδο 2008 - 2011.¹⁸ Το μάθημα της πολιτικής προσφέρεται αφενός μεν γιατί η αξίωση ότι «είμαστε όλοι πολίτες» αποκρούει τα προβλήματα που δημιουργούνται σχετικά με την ιδιότητα του πολίτη για τους πρόσφυγες και τους μετανάστες, αφετέρου δε γιατί το περιεχόμενο του μπορεί να συσχετιστεί με τα δικαιώματα, τα συναισθήματα, το κοινωνικό συμβόλαιο, το ρατσισμό, το φύλο και τη δημοκρατία.¹⁹

Την πρώτη σχολική χρονιά (2008/2009) οι συναντήσεις οδηγήθηκαν στην συμμετοχή των παιδιών στον διαγωνισμό δημιουργικής γραφής των εκδόσεων «Κέδρος». Η βράβευση μιας μαθήτριας με το πρώτο βραβείο αλλά και η δημοσιότητα κειμένων που αφορούσαν το θέμα των προσφύγων, όπως για παράδειγμα το κείμενο ενός μαθητή ο οποίος είχε προσωπική μαρτυρία αφίξεων προσφύγων κι μεταναστών στη Σάμο, συνέβαλλαν στη καθιέρωση της ανάγνωσης αυτού του βιβλίου. Να ένα ενδεικτικό κείμενο παιδιού:

«Πρόσφυγας. Συχνά ακούμε αυτή την λέξη. Τις περισσότερες φορές την αναφέρουμε με αρνητική έννοια. Όμως δεν χρειάζεται να είναι πάντα έτσι. Μπορεί ένας πρόσφυγας να μην ήρθε σε μια χώρα με κακές διαθέσεις. Μπορεί να ήρθε γιατί έπρεπε, αναγκάστηκε ή τον ανάγκασαν. Μπορώ να νιώσω τα συναισθήματα του Ναβίντ γιατί έτσι ένιωθα κι εγώ. Οι γονείς μου ήταν κι αυτοί μετανάστες και ήρθαν στην Ελλάδα. Τώρα μένουμε πια εδώ, μα κάποτε θέλω να γυρίσω. Δεν βιάζομαι, θέλω να τελειώσω το σχολείο με τους φίλους μου. Όμως η αρχή δεν ήταν εύκολη. Δεν ήξερα την ελληνική γλώσσα όταν πήγα την πρώτη φορά στο σχολείο. Σιγά σιγά τα κατάφερα. Και τώρα είμαι μια καλή μαθήτρια, όπως ο Ναβίντ. Όμως πολλοί μετανάστες που είναι πρόσφυγες δεν έχουν τις ίδιες δυνατότητες, τα ίδια δικαιώματα. Εγώ που κατάγομαι από την Πολωνία που είναι στην Ευρωπαϊκή Ένωση μπορώ κάθε καλοκαίρι να ταξιδεύω στην γιαγιά και στον παππού. Πρόσφυγες από την Ασία ή την Αφρική, από χώρες φτωχές, με δικτατορία, δεν έχουν την δυνατότητα να πηγαίνουν διακοπές ή να ξαναγυρίζουν στην χώρα τους, στο σπίτι τους ή στην υπόλοιπη οικογένεια. Πολλοί δεν ξαναβλέπουν τα αγαπημένα τους πρόσωπα. Όμως δεν υπάρχει καμιά διέξοδος. Από την μια είναι σε μια ξένη χώρα, δεν γνωρίζουν κανένα και όλα τους φαίνονται ξένα. Από την άλλη δεν μπορούν να γυρίσουν. Γι' αυτούς είναι μεγάλο το βάρος, ψυχολογικό περισσότερο. Αλλά μια σκέψη τους υποστηρίζει: ότι τους δόθηκε μια ευκαιρία για μια καινούρια αρχή, για μια άλλη καλύτερη ζωή».²⁰

Στη δεύτερη σχολική χρονιά (2009/2010) η προβληματική μετακινήθηκε στον ρατσισμό. Οι αγωνίες των παιδιών αφορούσαν το αν υπάρχει ή όχι ρατσισμός στο σχολείο και μια σελίδα από τις «Φιλίες των παιδιών» αφιερώθηκε στην καταγραφή των διαφορετικών απόψεων των παιδιών γι' αυτό το θέμα. Να ένα ενδεικτικό κείμενο:

¹⁸ Ενδεικτικός για την πορεία των συναντήσεων του εκπαιδευτικού με τα παιδιά είναι κι ο οδηγός από τον Διεθνή Οργανισμό Μετανάστευσης (ΔΟΜ). Δες Στέλλα Νάνου, Σοφία Κουτσού(επιμέλεια), (2009), *Δεν είναι μόνο Αριθμοί, Εκπαιδευτικό υλικό για το άσυλο και την μετανάστευση*, Αθήνα: ΔΟΜ.

¹⁹ Χαράλαμπος Μπαλτάς (2010), «Κοινωνικός και πολιτικός εγγραμματισμός: το παράδειγμα των νέων βιβλίων Κοινωνικής και Πολιτικής αγωγής», περιοδικό *Σύγχρονη Εκπαίδευση*, τ. 163, Οκτώβριος – Δεκέμβριος, σελ. 54 -70.

²⁰ Αλεξάνδρα Νόβακ (2009), «Με αφορμή το βιβλίο του Πάνου Χριστοδούλου», εφ. *Οι φίλιες των παιδιών* τ. 2, σελ. 15, Αθήνα – Εξάρχεια.

«Στην έρευνα που έκανα στα παιδιά του σχολείου μου αν υπάρχει ρατσισμός διαπίστωσα πως τα παιδιά της δ' τάξης νιώθουν περισσότερο ρατσισμό. Αντίθετα η α' δημοτικού, η β', η γ' και η ε' δεν νιώθουν ρατσισμό. Όμως τα παιδιά που μας απάντησαν «ναι» δεν μας δικαιολόγησαν την απάντησή τους με επιχειρήματα. Ο ρατσισμός από τη δική μου πλευρά χωρίζεται σε δύο μέρη:α)όταν ο άλλος βρίζει την ιθαγένεια του άλλου αλλά και τη χώρα του β)όταν ο άλλος κοροϊδεύει κάποιον εμφανισιακά. Πιστεύω ότι πολλά παιδιά κοροϊδεύουν το φίλο του και τον λένε «χοντρή». Αυτό δεν είναι ρατσισμός γιατί έχω δει μετά που γελάνε και το παίρνουν σαν μια πλάκα. Αλλά το πρώτο μέρος κυριαρχεί στο σχολείο μας. Έχω δει αλλά και έχω ακούσει κάποια παιδιά να λένε σε κάποια άλλα; «πήγαινε στη χώρα σου, γιατί ήρθες της δικιά μας, δεν δουλεύουν οι γονείς σου;». Γενικά να του βρίζουν τη θρησκεία, τη χώρα αλλά και την ιθαγένειά του. Μόλις άκουσα αυτά τα λόγια σοκαρίστηκα και δεν ήξερα τι να κάνω. Πιστεύω πως τη μεγάλη ευθύνη την έχουν οι δάσκαλοι γιατί από τις μικρές τάξεις α' και β' πρέπει να μην διακρίνουν τα ελληνόπουλα από τα άλλα παιδιά. Πρέπει να τα έχουν ίσα. Να γίνονται φίλοι με τα άλλα παιδιά από ξένες χώρες και να χωρίζονται σε διάφορες ομάδες. Γιατί μόνο έτσι θα σβήσει το σχολείο μας τον ρατσισμό».²¹

Την τρίτη σχολική χρονιά (2010/2011) η προβληματική συνεχίστηκε με τον ρατσισμό – μέσω και της συνέντευξης με τον συγγραφέα για θέματα που αφορούσαν την συγγραφή του βιβλίου - αλλά μετακινήθηκε και στα δικαιώματα: αυτή τη φορά όχι μόνο του Ναβίντ αλλά και του Άλκη, του παιδιού που αφηγείται στο βιβλίο τον Ναβίντ. Τα άρθρα 2 και 22 της Σύμβασης για τα δικαιώματα του παιδιού ταιριάζουν περισσότερο στον Ναβίντ, τον ήρωα του βιβλίου. Πρόκειται για δικαιώματα περισσότερο προστασίας παρά ελευθερίας τα οποία έρχονται σε αντίθεση με την παιδική ηλικία του δυτικού τρόπου ζωής, η οποία είναι στην εξεύρεση της ελευθερίας. Αυτή η παιδική ηλικία των δικαιωμάτων της ελευθερίας μπορεί ανιχνευτεί στο πρόσωπο του Άλκη, ο οποίος χρησιμοποιεί το άρθρο 12 του δικαιώματος της γνώμης, το άρθρο 13 του δικαιώματος για έκφραση, το άρθρο 14 του δικαιώματος για ελεύθερη σκέψη και θρησκεία, το άρθρο 15 του δικαιώματος για ομαδική συγκέντρωση, το άρθρο 17 του δικαιώματος για πληροφόρηση και το άρθρο 28 για μια (διαφορετική) εκπαίδευση. Κι αυτή θα μπορούσε να θεωρηθεί μια αποδομητική προσέγγιση του βιβλίου έναντι της ερμηνευτικής που εστιάζει μόνο στο πρόσωπο του Ναβίντ.

Τα πολιτικά ζητήματα που αναδεικνύονται με την ανάγνωση του βιβλίου αφορούν τους πρόσφυγες.²² Ο πρόσφατα ψηφισμένος ν. 3907/2011 για την

²¹ Κωνσταντίνα Μητσάκη (2010), «Τι έδειξε μια έρευνα για τον ρατσισμό», εφ. *Οι φίλιες των παιδιών* τ. 3, σελ. 15, Αθήνα. – Εξάρχεια.

²² Τα μεγαλύτερα προβλήματα που αφορούν τους πρόσφυγες είναι ο μικρός αριθμός χορηγήσης πολιτικού ασύλου και η μεταβίβαση των αρμοδιοτήτων γι' αυτό το θέμα στην αστυνομία. Σύμφωνα με την Εθνική Επιτροπή για τα Δικαιώματα του Ανθρώπου το 2007 από τα 20.684 αιτήματα ασύλου που εξετάστηκαν σε α' βαθμό χορηγήθηκε άσυλο σε 8 μόνο περιπτώσεις ενώ από 6.448 αιτήματα που εξετάστηκαν σε β' βαθμό χορηγήθηκε άσυλο σε 132 περιπτώσεις. Το 2008 εξετάστηκαν σε α' βαθμό 29.573 αιτήματα και χορηγήθηκε άσυλο σε 14 περιπτώσεις, ενώ από τα 3.342 αιτήματα που εξετάστηκαν σε β' βαθμό χορηγήθηκε άσυλο σε 344 περιπτώσεις. Δες Εθνική Επιτροπή για τα Δικαιώματα του Ανθρώπου (2010), *Ετήσια έκθεση 2009*, Εθνικό Τυπογραφείο, Αθήνα, σελ. 51 - 57. Δες

ίδρυση υπηρεσίας ασύλου θέτει καινούρια ζητήματα σ' αυτά που μας απασχολούν, καθώς το να γίνουν οι πρόσφυγες από άπολις εν δυνάμει πολίτες της χώρας υποδοχής (ή άλλης σε σχέση με τον προορισμό τους) είναι ζήτημα τελικά αγωνιστικής πολιτικής πρόσφορο στα κοινωνικά κινήματα, την εκπαιδευτική κοινότητα και τα δικαιώματα του παιδιού και του ανθρώπου. Στις τελευταίες κινητοποιήσεις για το πολιτικό άσυλο στην Αθήνα το 2010 συμμετείχαν και γονείς των παιδιών του 35^{ου} δημοτικού σχολείου, αλλά η κατάσταση παραμένει ακόμη θολή, καθώς εξαρτάται από τις σχέσεις της χώρας με τις άλλες χώρες. Όπως επίσης η ισχύς του νόμου δεν έχει ακόμη τεθεί σε εφαρμογή. Η συμπλήρωση αυτής της προβληματικής με το άρθρο 20 του νόμου για το βέλτιστο συμφέρον του παιδιού ή η συμπλήρωση αυτής της πολιτικής με τον υπό κατάργηση ν. 3838/2010 για τον τρόπο απόκτησης ιθαγένειας και υπηκοότητας, επαναπροσδιορίζει την συζήτηση γι' αυτά που μας απασχολούν. Η αντισυνταγματικότητα του νόμου θέτει ζητήματα για την ιδιότητα του πολίτη για τα παιδιά που βρίσκονται στη χώρα μας από άλλες χώρες και τα οποία είναι περίπου εκατόν πενήντα χιλιάδες. Σ' αυτό το πεδίο της μετανάστευσης και της προσφυγιάς, η συμβολή του *Ναβίντ*, η συμβολή του *άλλου*, είναι καθοριστική.

5. Μερικά ζητήματα πριν το τέλος

Τα προβλήματα με την πρόσφατη απόφαση για την αντισυνταγματικότητα του ν. 3838/2010 θέτει καινούρια προβλήματα στα ζητήματα της ιδιότητας του πολίτη. Παιδιά χωρίς την ιδιότητα του πολίτη θα είναι παιδιά χωρίς ανθρώπινα δικαιώματα. Τα παιδιά - νομάδες μεγαλώνουν με ένα γονιό, με κηδεμόνες, χωρίς οικογένεια, στο δρόμο, με παιδική εργασία, με παππού και γιαγιά, με πρώιμη σεξουαλική ζωή, με εξαρτήσεις, χωρίς πολιτική εκπροσώπηση ή χωρίς τα ίδια να έχουν μια συμβολή στην σχολική κοινότητα στο σκέλος που ονομάζεται πολιτική με τη μορφή της εκπροσώπησης. Το μάθημα εξάλλου της Πολιτικής Αγωγής διδάσκεται και σ' αυτά τα παιδιά που δεν έχουν το δικαίωμα του εκλέγειν και του εκλέγεσθαι κάνοντας ακόμα πιο αισθητή την έννοια του ξένου και της μελλοντικής φιλελεύθερης επιλογής της λύσης των προβλημάτων μέσα από την οικονομική εξουσία. Το «κοινωνικό συμβόλαιο» δεν έχει συμβαλλόμενα μέρη. Οι γονείς αλλάζουν σπίτια για ένα φθηνότερο ενοίκιο ή επειδή αλλάζει ο χώρος δουλειάς τους κι έτσι, για άλλη μια φορά, το παιδί περιφέρεται. Τα παιδιά είναι νομάδες που διασχίζουν την πόλη, που πηγαίνουν σε άλλες πόλεις ή σε άλλες χώρες. Αισθάνονται, βιώνουν, έχουν εμπειρίες και κατασκευάζουν μια γλώσσα-μηχανή για τις ευκαιρίες ή τις δυσκολίες που συναντούν. Είναι έμφυλα και διαφορετικά μέσα από την πολιτισμική και την θρησκευτική αγωγή τους, βρίσκονται σε διαδικασία να μετατρέψουν την εγκεφαλικότητά τους σε υποκειμενικότητα, χωρίς να είναι

επίσης Nada Merheb (επιμέλεια), (2008), *Οι πρόσφυγες του κόσμου 2006, Αναγκαστικές μετακινήσεις πληθυσμών στη Νέα Χιλιετία*, Ύπατη Αρμοστεία του ΟΗΕ για τους Πρόσφυγες,, Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα.

βέβαιο ότι αυτό θα συμβεί, γνωρίζουν τον θάνατο μέσα από την έκθεση στην ροή της βίαιας ζωής, τον θάνατο των ίδιων ή των συγγενικών τους προσώπων, και παράλληλα καλλιεργούν δεξιότητες στο σχολείο μη συμβατές ή μετασχηματιστικές για την ζωή τους. Οι μετακινήσεις τους αφορούν τελικά το πέρασμα από το «μέσα» στο «έξω», από το γνωστό στο άγνωστο από την ασφάλεια στην έκθεση, από το οικείο στο ξένο. Αυτό που αποφασίζεται αργά και σταθερά είναι ο εγκλεισμός τους στη γλώσσα, στα νοήματα, στη φυλακή των εκπραγματισμένων εννοιών, στην εργασία, στην πρώιμη σεξουαλική ζωή, στην ανταλλακτική οικονομία.

Το φαινομενολογικό ζήτημα του καθενός, ο οποίος αποπειράται να δείξει πώς να αποδώσει έναν *κόσμο* που να διαπερνιέται ταυτόχρονα από την κυριαρχία και την αντίσταση, την μικροαστική κοινωνιολογική εμπειρία και την εμπειρία της εργατικής τάξης ή του ξένου, ξεπερνά κατά πολύ την βεβαιότητα ή τις υποθέσεις των παραπάνω γραμμών. Η ταυτότητα των παιδιών καθίσταται αβέβαιη, επ-ανακαλύψιμη, κατασκευασμένη, οντολογική, «φυσική», έμφυλη και αναπαραστατική στο βαθμό που η γλώσσα διατρέχει τον εαυτό, τον άλλο, το εγώ, το υποκείμενο και το σώμα. Αφηγούμαστε τον εαυτό σημαίνει εν πολλοίς πως εισαγόμαστε στη συμβολική τάξη και δεν υποφέρουμε από ψύχωση ή σχιζοφρένεια. Ακόμα πιο τολμηρά, σημαίνει σπρώχνουμε την λογική στα όρια με την τρέλα έτσι ώστε να αποφασίζουμε κάτι για την ζωή μας όχι από ορθολογισμό αλλά από εξ-ορθολογισμό που βεβαιώνει το τι είναι «παράλογο» και το τι σηματοδοτεί τα όρια, τα οποία θα είναι η μελλοντική υποθήκη για τις αλλαγές στον κόσμο μας. Η παιδική ηλικία των παιδιών μπορεί να είναι χωρίς παιδιά, καθώς και τα παιδιά χωρίς παιδική ηλικία, όπως ο νους χωρίς σώμα και τα συναισθήματα χωρίς γραφή. Τα παιδιά – νομάδες, μετανάστες και πρόσφυγες, μοιάζουν με μια άλλη εκδοχή του *πλήθους*. Η παιδική ηλικία είναι περισσότερο αμφισβητούμενη από ποτέ. Και το άσυλο, σε μια χώρα που βρίσκεται στο επίκεντρο των ιστορικών μεταβολών θα κρίνει κι αυτό την ύπαρξη ή την αμφισβήτηση της. Η άνοδος της κεντροδεξιάς, συγχρόνως με την αδιέξοδη πολιτική του συρματοπλέγματος, των στρατοπέδων συγκέντρωσης και της μη απόδοσης του καθεστώτος του πρόσφυγα σε πολλούς μετανάστες έχει ως επιπτώσεις τον ρατσισμό, την ξενοφοβία, το δίκαιο του αίματος και την άρνηση αποδοχής του άλλου. Τα πολιτικά φαινόμενα των επιτροπών κατοίκων²³ σε γειτονίες της Αθήνας, οι συμμορίες στα σχολεία που ορίζονται με βάση την εθνότητα, η σχολική αποτυχία στη β' γυμνασίου, η απουσία προγραμμάτων στήριξης των εφήβων στα ζητήματα πρόληψης κατά της χρήσης ουσιών, ο εκφοβισμός, η έλλειψη μεταβατικών προγραμμάτων από το δημοτικό στο γυμνάσιο και η βιολογική (κι όχι κοινωνική) πρόσληψη του φύλου δημιουργούν ένα τοπίο προβλημάτων το οποίο ξεπερνά τα όρια της

²³ Δες για παράδειγμα για τη γειτονιά του Άγιου Παντελεήμονα Αχαρνών, *Autonome – antifa* (συλλογικό), (2012), *Κατάδυση το μέλλον του ελληνικού φασισμού*, Αθήνα, σελ. 27 – 47.

σχολικής κοινότητας.²⁴ Προβλήματα που μπορούν να λυθούν αν η σχολική κοινότητα μεγαλώσει τα όρια της μέσα από την αποσχολοποίηση. Ή τουλάχιστο οι πολιτικές του σχολείου να δημιουργούν σαφέστατα όρια στην πρόσληψη των παιδιών του μέσα και του έξω, της διαφοράς του μέσα και του έξω - διαφορά η οποία εν πολλοίς συγκροτεί και την ανάδυση της υποκειμενικότητας - και κάνει πιο εύκολη τη μετάβαση του σχολείου στη κοινότητα.

Η φιλοσοφική προσέγγιση της μετανάστευσης οριοθετείται από την αντίθετη έννοια της εγκατάστασης. Η εγκατάσταση, άλλοτε ριζοσπαστική κι άλλοτε συντηρητική, άλλοτε να αναφέρεται στον διανοούμενο που εγκαταλείπει την εκπαίδευση χάριν της παραγωγής, όπως έγινε με τον Μάη του '68 κι άλλοτε να αναφέρεται στον ντόπιο, τον αυτόχθονα, σήμερα έχει ακόμα μία σημασία: αναφέρεται σ' αυτόν που έχει μόνιμα αναφορά στον ψηφιακό κόσμο, στον ψηφιακό ιθαγενή. Ο μετακινούμενος, ο νομάδας, ο πρόσφυγας, ο ξένος, ο μετανάστης, ο επιβίβας είναι το αντίθετο της εγκατάστασης. Συνήθως παίρνει τα χαρακτηριστικά του βάρβαρου. Προσδιορίζει τον έξω σε σχέση με τον μέσα. Η βαρβαρότητα έχει τη δική της νομιμότητα. Σύμφωνα με τον Tzvetan Todorov, «μπορούμε να τη χρησιμοποιήσουμε για να δηλώσουμε σε κάθε εποχή και σε κάθε τόπο τις πράξεις και τις συμπεριφορές όσων θέτουν σε μικρότερο ή μεγαλύτερο βαθμό τους άλλους εκτός ανθρωπότητας ή τους θεωρούνε ριζικά διαφορετικούς από τους ίδιους ή τους επιφυλάσσουν προσβλητική μεταχείριση».²⁵ Ο βάρβαρος απαντά κι αυτός σε μια διττή παράδοση, άλλοτε συντηρητική κι άλλοτε ριζοσπαστική. Το όνομα του είναι άλλες φορές αρνητικό και προσδιορίζει αυτόν τον εκτός πολιτισμού κι άλλοτε θετικό προσδιορίζοντας νέες μορφές πολιτικής δράσης.²⁶ Τόσο ο εγκατεστημένος όσο και ο μετανάστης προσδιορίζονται ως προς την πόλη, γι' αυτό και το τελευταίος ονομάζεται και άπολις. Ο εγκατεστημένος ή γηγενής είναι ο πολίτης ή αυτός που με σημερινούς όρους έχει την ιδιότητα του πολίτη. Η επίκληση της αυτοχθονίας, ο αποκαλούμενος «γέννημα – θρέμμα» ενός τόπου, πρωτοπαρουσιάζεται στην κλασική Αθήνα στους πανηγυρικούς λόγους του Κεραμεικού. Προηγήθηκε σύμφωνα με τον Ηρόδοτο η αττική γη ως γη μεταναστών για να φτάσουμε στα χρόνια του Σόλωνα και του Κλεισθένη, όπου οι μετανάστες αποκτούν την ιδιότητα του πολίτη. Στην περίοδο του Σόλωνα την ιδιότητα του Αθηναίου πολίτη την είχαν όσοι είχαν εξοριστεί για πάντα από τη χώρα τους ή αυτοί που έρχονταν να κατοικήσουν την Αθήνα με όλη τους την οικογένεια. Με την μεταρρύθμιση του Κλεισθένη όλοι οι άντρες της αττικής γης γίνονται πολίτες. Κι όλοι καταγράφονται στους δήμους. Τότε

²⁴ Χαράλαμπος Μπαλάς (2010), «Βία, ρατσισμός και εθνική ταυτότητα: εφαρμογές του στοχασμού στην εκπαιδευτική διαδικασία», περιοδικό *Παιδεία και Κοινωνία*, τ. 58, σελ. 17 – 19, στην εφ. Αυγή, 28/11/2010.

²⁵ Tzvetan Todorov (2009), *Ο φόβος των βαρβάρων, Πέρα από την σύγκρουση των πολιτισμών*, μετάφραση Γιώργος Καράμπελας, Αθήνα: Πόλις, σελ.. 41 – 46.

²⁶ Μια τέτοια περίπτωση είναι η ανάγνωση του βιβλίου των Negri και Hardt, *Αυτοκρατορία* (2000) από τους Κροίσος και Οδόθεος, *Βάρβαροι, Η άτακτη ανταρσία*, Αθήνα: Τζεντάι, 2005.

γεννήθηκε και το πρώτο ληξιαρχείο. Όμως τον 5^ο αιώνα και ειδικότερα με τον νόμο του 451 π.Χ., Αθηναίος είναι αυτός που έχει ρίζες, αυτός ου οι γονείς του είναι Αθηναίοι. Όλοι οι άλλοι έχουν άδειες παραμονής, είναι οι λεγόμενοι μέτοικοι. Αυτή είναι η στιγμή της αυτοοχθονίας. Η ίδρυση της πόλεως και η αυτοοχθονία δεν συμπίπτουν τελικά.²⁷

Πιο περίπλοκη είναι η Θήβα, η οποία παρά το γεγονός ότι θεμελιώνεται από του Σπαρτούς, ο θεός της ο Απόλλωνας είναι αυτός που συγχρόνως την ιδρύει αλλά και της δίνει για βασιλιά τον Οιδίποδα, τον ξένο, αυτόν που μετά γίνεται μίasma της πόλης. Η πόλη, αμφισβητώντας την κληρονομικότητα μπορεί να κυβερνηθεί από τον Οιδίποδα αλλά συγχρόνως αυτός είναι που θα αναζητήσει καταφύγιο στην Αθήνα, στον Κολωνό, τυφλός, άπολις και επυλίδας.²⁸ Η ιδιότητα του πολίτη τίθεται σε αμφιβολία καθώς αυτή η ίδια παράγει διαρκώς αποκλεισμούς.²⁹ Ακριβώς εδώ είναι η θεωρητική σύγκρουση στις μέρες μας: να συνεχίσουμε να παλεύουμε για την επέκταση της ιδιότητας του πολίτη ή επειδή η έννοια εξ ορισμού της παράγει τον άπολι να την εγκαταλείψουμε γιατί διαιωνίζει τις ανισότητες και τις διακρίσεις; Το ζήτημα που έθεσαν οι Negri και Hardt με την *Αυτοκρατορία* (2000) και το *Πλήθος* (2004), το ζήτημα της παγκόσμιας υπηκοότητας, είναι ακριβώς αυτό. Τα κράτη είναι πολύ μακριά ακόμη από την παγκόσμια υπηκοότητα. Ίσως γι' αυτό οι Negri και Hardt να ήταν υπέρ του Ευρωπαϊκού Συντάγματος το 2005. Για την Ελλάδα, παρά το γεγονός ότι υπάρχει μεγάλη παρουσία μεταναστών και προσφύγων, περίπου το 65% των μεταναστών και προσφύγων της Ε.Ε, αυτή καν δεν καθρεφτίζεται στη νομοθεσία με τους τελευταίους νόμους για τη μετανάστευση (ν. 3838/2010) και το πολιτικό άσυλο (ν. 3907/2011). Ο λόγος είναι κυρίως ο πολύ μικρός στατιστικός αριθμός αιτήσεων για άσυλο ή πολιτογράφηση, σε σχέση με τον αριθμό αυτό που η ίδια η ζωή μας φέρνει αντιμέτωπους. Κι αυτός οφείλεται είτε στο μπλοκάρισμα της διαδικασίας με την απόφαση του Συμβουλίου Επικρατείας για τον ν. 3838/ 2010, είτε στο ότι η αίτηση για άσυλο μπορεί να γίνει σε μια μόνο χώρα της Ε.Ε και εφόσον η Ελλάδα δεν δίνει εύκολα, τότε δεν προτιμείται για να κατατεθεί η αίτηση.

Και η ιθαγένεια στη σημερινή Ελλάδα πώς αποδίδεται; Ενώ στις αρχές του προηγούμενου αιώνα αναμίχθηκε το δίκαιο του αίματος με το δίκαιο του εδάφους για την διεύρυνση της, σήμερα ερμηνεύεται κυρίως με το δίκαιο του αίματος.³⁰ Ο πρόσφατος νόμος 3838/ 2010 διευρύνει την ιδιότητα του πολίτη

²⁷ Για περισσότερα δεξ Marcel Detienne (2005), *Ποιοι είναι αυτόχθονες*, μετάφραση Πελαγία Μαριέτου, Αθήνα: Μεταίχμιο, σελ. 45 – 105.

²⁸ Χαράλαμπος Μπαλτάς (2008), «Αισθητική και πολιτική στον Οιδίποδα ή τι συμβαίνει όταν η μορφή πετιέται έξω από το έργο τέχνης», περ. *Στήγμα*, τ. 27, Αθήνα, Απρίλιος – Ιούνιος, σελ. 89 – 96.

²⁹ Δημήτρης Δημούλης, Soraya Lunardi (2011), «Οι αποσιωπημένες λειτουργίες της ιδιότητας του πολίτη: Αποκλεισμός, ιδεολογική νομιμοποίηση, ασημαντότητα», περιοδικό *Θέσεις*, τ. 116, Αθήνα, σελ. 29 – 52.

³⁰ Για μια ιστορική αναδρομή της δυνατότητας να αποκτήσει κάποιος/ α ιθαγένεια δεξ Δημήτρης Χριστόπουλος (2012)., *Ποιος είναι Έλληνας Πολίτης*, Αθήνα: Βιβλιόραμα.

στη δεύτερη γενιά των μεταναστών ενώ στην τρίτη την δίνει αυτοδίκαια. Κι αυτός κριθίθηκε αντισυνταγματικός από το Συμβούλιο της Επικρατείας και κινδυνεύει από την νομοθετική κατάργησή του με απόφαση της Βουλής. Αν προσθέσουμε τον μικρό αριθμό είτε των αιτήσεων για πολιτογράφηση είτε των πολιτικών ασύλων που δίνονται πάλι ύστερα από μικρό αριθμό αιτήσεων, τότε είναι ένα ζήτημα ποιος είναι ο αριθμός τελικά όλων αυτών για τους οποίους τίθενται ζητήματα όπως αυτά της προβληματικής μας. Η μη εφαρμογή στη πράξη της Συνθήκης της Γενεύης (1951), το ασύμπτωτο της ιδιότητας του πολίτη με τον μετανάστη ή τον πρόσφυγα και οι διαχωριστικές γραμμές που καθιστούν την Ευρώπη φρούριο από τις άλλες ηπείρους και τους άλλους πολιτισμούς - αλλά και θρησκείες - οδηγούν στο συρματοπλέγμα. Ένα συρματοπλέγμα που παίρνει πολλά δυνατά ονόματα,³¹ είτε είναι ο φράχτης του Έβρου είτε οι κάμερες για την επιτήρηση του πληθυσμού και του βιοπολιτικού ελέγχου των ζώων των ανθρώπων.

Το άλλο όνομα του συρματοπλέγματος είναι τα στρατόπεδα συγκέντρωσης. Επίσης οι προσφυγικοί καταυλισμοί δεν είναι κάτι διαφορετικό. Ο προσφυγικός καταυλισμός της Πάτρας είναι ένα τέτοιο παράδειγμα και το βιβλίο του Βασίλη Λαδά, *Μουσαφεράτ* (Futura 2008), ένα καλό παράδειγμα αποτύπωσης της προσφυγικής εμπειρίας. Αυτό το βιβλίο είναι που συμβουλεύτηκε και ο πρόσφατα θανών Θεόδωρος Αγγελόπουλος για το σενάριο της ταινίας του *Η άλλη θάλασσα*. Το πως γενικότερα συσχετίζεται η ετερότητα στη λογοτεχνία με τη ζωή και την διαπολιτισμική εκπαίδευση, την οποία τα τελευταία χρόνια όλο οικοδομούμε στα σχολεία μας κι όλο γκρεμίζεται, είναι ζήτημα διδακτικής των πολλαπλών εγγραμματισμών και ζήτημα τελικά της σχέσης του σχολείου με την κοινότητα.

[Χαράλαμπος Μπαλτάς, Μετανάστευση, δικαιώματα και λογοτεχνία: Ο άλλος με αφορμή το παιδικό βιβλίο *Ο Ναβίντ δεν ήρθε για διακοπές* (2007), Σύγχρονη Εκπαίδευση, τχ. 170, Ιούλιος – Σεπτέμβριος 2012, σελ. 55 – 68.]

Ο Χαράλαμπος Μπαλτάς είναι δάσκαλος στο 35^ο Ολοήμερο Δημοτικό Σχολείο Αθηνών και υποψήφιος διδάκτορας στο Πανεπιστήμιο Αθηνών. babisbaltas@gmail.com

³¹Ολιβιέ Ραζάν (2008), *Πολιτική ιστορία του συρματοπλέγματος*, μετάφραση Διονύσης Παπαδουκάκης, Θεσσαλονίκη: Βάνιας, σελ. 75 – 88.